

Тарих билимдони, собик советлар даврида шарк кўлёмалари тадқиқотчиларининг кўзга кўрингани Ахмад Закий Валидий Тўгон эди. У 1890 йили 10 декабрда Бошқирдистоннинг Эшимбой туманидаги Кузяново кишлоғида мулла оиласида тугилган. Отаси Кузяново кишлоғидаги мадрасада дарс берар ва имомлик қилар эди. Ахмад Закий Ислом асосларини, араб, форс тилларини шу мадрасада ўрганди. 1901-1908 йиллари она томонидан бобоси Хабибназарнинг кишлоғи Утяковдаги мадрасада таълим олди. Бу мадраса диний фанлар билан бир каторда тарих, фалсафа, жугрофия ва математикага ихтисослаштирилган эди. 1908 йили эса Оренбургдаги «Хусайния» мадрасасида ҳам ўқиди.

Бу орада Козон университетига кириш имтихонларига тайёргарлик кўрди. 1908-1912 йиллари Козоннинг «Косимия» мадрасасида таълим олди. Тахсил асносида уч йил мадрасада тарих ва араб тилидан дарс берди. Бу ерда биринчи бор шарқшунослик билан шугуллана бошлади. 1912 йили ўзининг биринчи китоби «Турк ва татар тарихи»ни ёзиб тугатди. Бу асар унга катта шухрат келтирди. Козон ва Петербург университетлари молиявий кўмаги билан шарк кўлёмаларини ўрганиш учун уни Ўрта Осиёга юборишга қарор қилди. 1913 йил кузида Козон университети тарих, археология ва этнография жамияти шарк кўлёмаларини ўрганиш учун Фарғона водийига илмий сафарга юборди. Валидий сафар чоғида 72 та кўлёмма топди ва илмий тадқиқ қилди. 1914 йили Россия ФА Марказий Осиё ва Узок Шарқни тадқиқ этиш халқаро жамияти йўлланмаси билан Бухоро амирлигига келди. Валидий бу ерда Куръони қаримнинг ўнинчи асрда туркий тилга ўғирилган энг қадимги ноёб нусхасини топишга муваффақ бўлди.

1923 йили Валидий шарқ ва Оврупа шаҳарларига илмий сафарларини бошлади. Эрон, Афғонистон, Хиндистон каби ўлкаларда, Париж, Берлин, Прага, Будапешт каби шаҳарларда илмий изланиш олиб борди. Қаерда бўлмасин, ўша ердаги халқ тилини, тарихини ўрганишга ҳаракат қилди. Маъмур кутубхоналар ва архивларда илмий иш билан шугулланди. Ноёб кўлёмаларни ўрганиб, уларни халққа тақдим этиш билан шугулланди.

Маълумки, олим 1913-1914 йиллари Фарғонага, сўнг Бухорога сафар қилди. Ушбу сафари чоғида тарих ва янги замон ҳақида қимматли маълумотларни тўплади. 1923-1932 йиллар олим ҳаётида катта из қолдирди. У кўплаб манба ва изланишларига таяниб, асосий иши ҳисобланган «Замонавий Туркистон ва унинг яқин тарихи» китобини ёзди. Китоб бошда ўқитиш катта бўлимдан тарқиб топган, кейинчалик икки боб илова қилинган. Биринчи бўлим, туркий халқлар тарихига бағишланган. Улар яшаган ҳудуд Каспий денгизидан Олтой, Олатог, Тиёншон тоғларигача чўзилган. Иккинчи бўлим «Шарқий Туркистон» (ҳозирги Хитойнинг шарқий қисми) деб аталган. Учинчи боб «Шимолий Туркистон» (Ўрол тоғлари қисми) деб аталган. Қолган икки боби қачон ёзилгани аниқ эмас.

Закий Валидий Тўгон Марказий Осиё тарихининг XVI асрдан XIX аср охири ва XX аср биринчи ярмигача даврини тадқиқ қилган Унга қадар ҳам бу ўлка тарихи ёритилган илмий тадқиқот ишлари, асарлар, кўлёмма китоблар бор эди. Уларнинг барчаси билан

танишиб чиккан Закий Валидий ўлка тарихи тўла ўрганилмаганига амин бўлади ва уни батафсил тадқиқ этишга киришади. Ўзидан олдин бу ҳудуд тарихини ўрганган олимларнинг хато фикрларини рад этади. В.Григориев, Ф.Шварс, Денисон Росс, Масалск, Махашик ва хатто В.Бартолднинг айрим фикрларини ёкламайди. Китобнинг биринчи қисмида ўлканинг ҳудудий чегаралари тадқиқ қилинган бўлса, иккинчи қисмида турк халқларнинг келиб чиқиши ва қайси миллатлар бу гуруҳга кириши баён қилинади. Асарнинг учинчи қисми ўлканинг ўн олтинчи асргача бўлган тарихига бағишланади. Бу минтақада яшаган туб халқ кимлар бўлгани, уларни кимлар босиб олгани, ўлканинг бошқа халқлар маданияти билан алоқалари қандай бўлгани, кўк турклар ва Ислом дини ҳақида кимматли маълумотлар беради. Тўртинчи ва бешинчи боблар ўлкани чоризм босиб олиши ва сиёсий вазиятлар тафсилоти бағишланган. Китоб 615 саҳифадан иборат, сўнгги бетиде қачон ёзилгани битилган. (Вена, Херналсер-Гюртел, 11, Тур, 1929 йил 10 октябр). Бу катта илмий-тарихий изланиш тарихчиларга Марказий Осиё ҳақида кенг маълумот беради. Аҳмад Закий Валидий Тўгон чет мамлакатларда ҳам илм билан шугулланди. Турк, немис, франсуз, инглиз, араб, венгер, рус ва бошқирд тилларида тўрт юздан ортиқ илмий иш эълон қилди. «Бугунги турк эли ва яқин тарих» (Истанбул, 1942-1947) ва «Хотиралар» (Истанбул, 1969) каби машҳур асарлари шулар жумласидандир. Марказий Осиё тарихининг теран тадқиқотчиси Тўгоннинг хотиралари «Бўлинганни бўри ер» номи билан ўзбек тилида ҳам нашр қилинган. Валидий 1970 йил 26 июлда Истамбулда вафот этган. Унинг тадқиқотлари бугунги кунда кимматли аҳамиятга эгаллиги билан ажралиб туради.

Нилуфар ТҲЙЧИЕВА,
Тошкент Ислом университети магистранти